

Dr. sc. Hazema Nistović

GRAFIČKO OBLIKOVANJE SLOVA U NASTAVI ČITANJA I PISANJA

Sažetak

Tokom historije vodile su se brojne rasprave o izboru štampanih i pisanih slova u procesu učenja čitanja i pisanja.

Zbog nedorečenosti i nedovoljne informativnosti nastavnih planova i programa, ovo pitanje se ponovo aktueliziralo.

Izboru štampanih i pisanih slova u fazi učenja čitanja i pisanja pristupalo se s različitih pozicija: metodičko-komunikacijske, medijsko-komunikacijske, psihofiziološke i likovno-estetske. Mi smo u ovom radu nastupali sa metodičko-komunikacijske i psihofiziološke pozicije.

Ključne riječi: Tipografija, fiksacija, vizuelno diferenciranje, disgrafijske smetnje, antikva, grotesk, verzal, kurent.

* * *

Savladavanje tehnike pisanja je kompleksan proces. On podrazumijeva više elemenata koje bi trebalo sinhronizirati.

U nastavnim planovima i programima ne daju se detaljnije upute o pravilima pisanja i povezivanja slova. Programsko uputstvo tipa: *pravilno pisanje i povezivanje slova*¹ nije dovoljno informativno za nastavnike, jer je nastavniku prepušteno da izabere vrstu pisma, metode rada i oblike rada.

Pitanje pisanja u prvom razredu osnovnog obrazovanja zaokupljalo je pažnju domaće i međunarodne javnosti. Tako je Jedanaesta međunarodna konferencija o javnoj nastavi razmatrala, pored ostalih pitanja, i problem nastave pisanja.

¹ Nastavni plan i program za osnovnu školu, Sarajevo, 1975, str. 38.

Jedanaesta međunarodna konferencija održana je 1948. godine. Sazvali su je UNESCO i Međunarodni biro za vaspitanje. Na Konferenciji se razmatrao problem početnog pisanja na osnovu podataka koji su prikupljeni iz 49 zemalja članica. Konferencija je pokrenula brojna pitanja iz područja početnog pisanja, ali tri osnovna pitanja su našla posebno mjesto u raspravama, a to su: mjesto pisanja u cjelokupnoj nastavi, nastavni program i metode, i reforme nastave pisanja.²

U zaključcima ove konferencije navodi se da "pisanje nije samo pitanje nastavne tehnike, već i sredstvo izražavanja".³ Već na ovoj konferenciji, koja je bila posvećena pisanju, napravljena je razlika između pisanja koje se ostvarivalo *pritiskanjem* i pisanja koja se ostvarivalo *povlačenjem*.⁴

Pisanje pritiskom, u početku, ostvaruje se aktiviranjem prsta i šake, a poslije se aktiviraju podlaktica i nadlaktica. Ovaj način pisanja odlikuje se blagom kosinom pa je potrebno voditi računa o položaju tijela i položaju papira. Pisanje povlačenjem ne zahtijeva mijenjanje pritiska pera, jer su sve crte iste debljine. Pri pisanju sudjeluju i koordiniraju prsti šake, podlaktica i nadlaktica.

Pisanje povlačenjem je lakše, jednostavnije, pa su vrlo brzo sve početnice napustile pisanje pritiskanjem i opredijelile se za pisanje povlačenjem, pogotovo što je za to ostavila prostora programska nedorečenost. I Slovenija je među prvima u školski sistem uvela propisano pisanje povlačenjem, a propisan je i specijalni uzorak slova primjerenih za učenje čitanja i pisanja.

U Sloveniji je organiziran Naučni skup na "kojem su sudjelovali: Slovenska akademija znanosti i umjetnosti, bivše Ministarstvo prosvjete, Ministarstvo za kulturu i nauku, Ministarstvo za narodno zdravlje, Narodna i sveučilišna biblioteka, Akademija za primijenjenu umjetnost, Tehnička visoka škola, Institut za arhitekturu, kao i predstavnici osnovnih i srednjih škola. Na tom skupu doneseni su zaključci da se u osnovne škole uvede *uspravno pismo* i da se za *osnovno pismo* prihvate oblici slova koje je, kao uzor, izradio Slavko Pengov, profesor Akademije primijenjenih umjetnosti u Ljubljani."⁵

² UNESCO – BIE: L'enseignement de l'écriture. XI conference internationale de l'instruction publique convoquée par l'Unesco et le BIE

³ Isto, str. 117.

⁴ Isto, str. 22.

⁵ Gligor Dude: *Potrebna je reforma tehnike pisma u osnovnoj školi*, Školske novine, 27/1959

U praksi je vladalo šarenilo. Uglavnom, način pisanja bio je uvjetovan bukvarom i početnicom koji su bili primjenjivani u praksi. Što je programska struktura bila fleksibilnija, u smislu propisivanja nekih rješenja vezanih za metode rada, oblike rada, te grafička rješenja osnova čitanja i pisanja, u praksi je bilo više šarenila. Više se raspravljalo o bukvarima nego o programima koji su bili zakonska legislativa za izradu bukvara i početnica. Ukoliko želimo saznati više o historijskim tokovima čitanja i pisanja, relevantniji izvori su nam bukvari i početnice.

Rasprava o bukvarima bila je privlačna tema brojnih teoretičara. Posebno je vršena komparativna analiza tradicionalnog bukvara Stevana Čuturila i bukvara Desanke Janjušić, Dušana Timotijevića, Vladimira Milarića ("Moja prva knjiga", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1973).⁶

Bukvar Steve Čuturila napisan je 1879. godine i bio je u upotrebi više decenija. Pomenuti autor bukvara bavio se historijom metodike početnog čitanja i pisanja. Napisao je didaktičko uputstvo uz bukvar, koje je dugo vremena služilo kao korisna metodička literatura učenicima učiteljskih škola.

Čuturilova metoda čitanja na osnovu pisanja bila je uvjetovana historijskim trenutkom kad je više u upotrebi bilo pisanje rukom, rukopisno pismo, a mnogo rjeđa štampana informacija. Zadaci analize starog i novog bukvara predstavljaju sagledavanje historijskih tokova u savladavanju čitanja i pisanja. Pri sagledavanju osobenosti bukvara i početnica uopće, posebno se analiziraju metodički postupci i oblici čitanja i pisanja s aspekta primjerenosti psihofizičkim osobinama učenika.⁷ Redoslijed čitanja i pisanja, likovna, jezička i grafička rješenja, te predbukvarski i pobukvarski dio veoma su značajni u izradi bukvara. Bukvaru Steve Čuturila zamjerili su nabranje riječi bez nekog logičkog smisla, pa se stiče utisak da je autor jedino insistirao na poziciji slova u strukturi riječi (inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj). Kako je odmicala obrada slova i kako su se ostvarili uvjeti za sastavljanje sintagmi i rečenica od poznatih slova, tako se javljao niz nepovezanih sintagmi i rečenica uz određeno slovo. Uz obradu slova našle su se i gnomske konstrukcije koje su smisaono udaljene

⁶ Dr. Dragomir Vrečić: *Uporedna analiza dva naša bukvara*, Naša škola, 9/10, 1985, str. 708-715

⁷ Psihološku analizu Bukvara Desanke Janjušević i drugih uradila je Paulina Jovanović i objavila u Našoj školi 1/2, 1983. godine.

od dječijeg života. Tekst ne prate adekvatne ilustracije pa je ovaj udžbenik, po svojim likovnim, grafičkim i jezičkim osobinama, primjereniji opismenjavanju odraslih nego učenicima prvog razreda.⁸

Bukvar Desanke Janjušović i drugih odlukuje se povezanošću riječi u rečenice, a rečenica u smislaone cjeline. Ovaj udžbenik prilagođen je interesu djece, njihovoj mašti, a u odabranim tekstovima prikazan je realan svijet.

U Bukvaru Steve Čuturila predviđeno je učenje prvo malih pisanih slova, pa malih štampanih slova, pa tek onda su se učila pisana velika slova, a zatim štampana velika slova. U štampanim tekstovima jedna rečenica je pisana običnim slogom, a jedna italikom, koji je bio novo opterećenje za učenike.

Učenje malih slova, a potom velikih, te učenje pisanja pa čitanja, već davno je prevaziđen metod učenja čitanja i pisanja.

U udžbeniku Janjuševićeve i drugih utemeljio se jedan princip učenja čitanja i pisanja od kojeg se radikalno ne odstupa ni danas. Po toj koncepciji početnice uči se veliko i malo štampano slovo, a zatim veliko i malo pisano slovo. Učenje italika se napušta, jer je nepotrebno i nefunkcionalno. Dakle, u ovoj početnici pronađena su bolja i racionalnija rješenja u pogledu obrade pisanih i štampanih slova.

Često se dešavalo da u jednoj sredini imamo po dvije alternativne početnice u kojima se pisanje ne ostvaruje na isti, ili približno isti način.

Do 1954. godine i u Hrvatskoj su bile u upotrebi dvije početnice koje su polazile od "pisočitanja".⁹

Od 1970. godine objavljena je početnica "Naš put" Ede Vajnahta, koja je standardizirala istovremeno učenje čitanja i pisanja. Učenje čitanja i pisanja štampanim slovima postaje obaveza. Ova praksa je nastavljena i u drugim, izmijenjenim i dopunjenim izdanjima ovog autora. Nova početnica Ede Vajnahta, pod nazivom "Dobro jutro", inovirana je i bila je u upotrebi sve do 1993. godine.

⁸ Op. c., str. 709

⁹ To je "Početnica za prvi razred narodne škole" Viktora Cvitana, objavljena 1954., strukturirana u skladu sa dotadašnjom praksom "pisočitanja" u Hrvatskoj. Iste godine, pojavila se i "Početnica" Kreše Mihaljevića i Antuna Kolorića, u kojoj se učenje početnog čitanja odvaja od učenja pisanja rukopisnim pismom.

Brojne savremene početnice težište stavljaju na čitanje pa tek onda pisanje štampanim slovima i na kraju se uči pisati pisanim slovima. Pri sagledavanju efikasnosti starijih i novijih postupaka u usvajanju čitanja i pisanja važno je da ne apsolutiziramo argumente, jer su se o ovim pitanjima brojni stručnjaci, i praktičari i teoretičari, razilazili, a i danas su o ovom pitanju podijeljena mišljenja. I jedan i drugi pristup u praksi su davali dobre rezultate. Važno je za razne opcije razraditi metodički pristup, a potom ispitati njihovu djelotvornost u praksi. Naravno, svemu tome mora prethoditi izrada nastavnih programa u kojima bi se to razradilo, te izrada početnica i drugog didaktičkog materijala koji je potreban nastavnoj praksi.

Zanimljivo je da ni do danas u programskim sadržajima nije jasno postavljen zahtjev pisanja malim štampanim slovima. Na mnoge autore početnica i sastavljače programa uticala je početnica i priručnik Ede Vajnahta pod nazivom "Naš put" i "Dobro jutro". U početnici i priručniku "Naš put" autor ističe da se u procesu učenja čitanja i pisanja uče pisati riječi "velikim i malim štampanim slovima", ali upozorava da u tome ne bi trebalo pretjerivati.

U vezi s pisanjem malih štampanih slova autor kaže: "Nepotrebno je opterećivati šestogodišnjake pisanjem malih štampanih slova. To je čak teže od pisanja pisanih slova."¹⁰

Stiče se dojam da je Vajnahtov stav uticao na kreiranje programa i u Bosni i Hercegovini, jer se u nastavnim planovima i programima iz 1972., 1975. i 1980. ne nalazi programska odrednica koja bi obavezivala autore početnica i nastavnike na učenje pisanja štampanim slovima. Naravno, u pomenutim nastavnim planovima i programima se i ne zabranjuje pisanje štampanim slovima, ali je to područje prepušteno slobodi učitelja. Naravno da u tome ne bi trebalo pretjerivati, ali bi trebalo imati na umu činjenicu da nam u prvoj fazi učenja čitanja i pisanja štampana slova služe za učenje čitanja.

Historijski pregled metoda pisanja

Kod starih Egipćana pisanju su se obučavali samo pripadnici viših vladajućih krugova, sveštenici i predstavnici pisma (hieros = svet, Sveta riječ; Glipho = usjeći u drvo ili kamen).

¹⁰ Edo Vajnaht: "Dobro jutro", Školska knjiga – Zagreb, 1989.

Glasovno pismo su upotrebljavali stari Feničani. Oni su prvi za svaki glas odredili znak.

Na osnovu grčkog alfabeta Rimljani su stvorili svoja slova. U početku su se upotrebljavala samo velika slova (majuskule). Kada su se majuskule urezivale u kamen, onda je to bilo kapitalno pismo, a kada su se majuskule pisale na papirusu, onda je to bilo unicialno pismo. Pišući na raznim predmetima (drvetu, platnu, vosku), Rimljani su stvorili miniskule. Pisanjem na glatkom papirusu došlo se do kurzivnog pisma.

Sloveni su imali pismo, ČRTE I REZE, od kojih su Ćirilo i Metodije sa svojim učenicima stvorili glagoljicu i ćirilicu.

U srednjem vijeku nastava pisanja izvodila se mehanički. Poznati nirnberški slikar ALBREHT DIRER izjavio je 1528. da je pisanje usko povezano sa nastavom matematike. On je utvrdio da se slovo sastoji od određenog broja temeljnih crta.

Tako je Albreht Direr izveo genezu abecede i postao osnivač genetičke metode pisanja.¹¹

Naučnik Šmotler iz Drezdena (1722) utemeljio je način pisanja tako što je odredio pomoćne crte i osnovnu crtu na kojoj se piše. Na ovaj način on je odredio dubinu i visinu slova. Ostaci Šmotlerove LINEARNE METODE PISANJA i danas se mogu naći u početnicama koje slijede princip uskih i širokih linija pisanja.

Pored potrebe za lijepim pisanjem, sve češće se govorilo i o potrebi brzog pisanja. Da bi se pojavile ove dvije vještine, potrebno je bilo spojiti genetičku i linearnu metodu. Brzo pisanje zahtijevalo je vježbanje zgloba ruke, prstiju, ramena - dakle, sistemске vježbe organa koji učestvuju u pisanju.

Neki naučnici¹² su preporučivali da se učenje pisanja ostvaruje pomoću tačkica (STIGMA), pa je ova metoda i definirana STIGMOGRAFSKOM METODOM.

Da bi se postigao brži tempo u pisanju, zagovarala se metoda taktovanja.¹³

¹¹ Direrovo djelo nastavio je Najderfer 1549., tako što je zahtijevao da se učenici prije pisanja nauče imenovati pojedine dijelove slova. Najderfer je začetnik grafomotoričkih predvježbi.

¹² Naučnik Hilard iz Beča predlagao je da se slova pišu u kvadratićima napravljenim od tačkica (stigme).

¹³ U prvoj polovini 19. vijeka naučnik Negelin iz Štutgarta zagovarao je pisanje po taktu. Ova metoda je u historiji metoda pisanja nazvana metodom taktovanja. Taktovnu metodu pisanja preporučivao je Franjo Klaić. 1860. godine on je objavio djelo: Sistemске upute u krasnopisu uz taktovanje.

Metodikom obuke u lijepom i brzom pisanju bavili su se brojni metodičari. U litareturi se posebno susreće "Metodika obuke u krasnopisu" Dragutina Šilera (1903), te priručnik Juraja Potočnjaka: "Pisanje u osnovnoj školi" (1947). Zaharije Stefanović Orfelin objavio je 1778. godine djelo "Slovensko-valahijska kaligrafija", a 1925. godine Vujica Petković napisao je "Metodiku lepog pisanja u osnovnoj školi".

U savremenim nastavnim planovima i programima o metodama pisanja gotovo da nemamo nikakvih uputa. Jedina uputa u plansko-programskoj strukturi je *pisanje povlačenjem, a ne pritiskivanjem*.

U našim programima se ne predviđa lijepo pisanje, nego samo učenje pisanja, te zbog toga je i odnos programsko-planske strukture indiferentan prema grafičkom oblikovanju slova, prema rasporedu grafema i upotrebljivim metodama u nastavi pisanja.

Da bi učenici usvojili pisanje, potrebno je da vide kako se pravilno piše i kako izgleda pravilno napisano slovo. Prije nego što se daju programske upute o pravilnom pisanju potrebno je da stručni tim, sastavljen od grafičara, pedagoga, psihologa i ljekara, izradi uzorna slova koja bi služila učitelju kao grafički model. Učitelj bi tada, metodom pokazivanja, metodom objašnjavanja i metodom razgovora, pomogao učenicima da savladaju složenu tehniku pisanja slova i njihovog povezivanja u riječi i rečenice.

Grafičko oblikovanje štampanih slova u programskoj strukturi

O izboru štampanih slova za učenje čitanja i pisanja nema dovoljno uputa u konsultiranim programskim strukturama.

Kada izostanu programske upute, onda autori početnica imaju apsolutnu slobodu u grafičkom oblikovanju slova. Ovo pitanje je značajno za učenje čitanja i pisanja, a programske sadržaje trebalo bi posmatrati s aspekata: likovno-estetskog,¹⁴ psihofiziološkog, medijsko-komunikacijskog i metodičko-komunikacijskog.

Kada je riječ o osnovama čitanja, posebnu pažnju bi trebalo posvetiti čitljivosti teksta. Čitljivost teksta je, između ostalog, uvjetovana vrstom i veličinom slova, njihovom tehničkom i estetskom vrijednošću, te grafičko-likovnim oblikovanjem teksta. Naravno, uz sve ove osobine ne možemo zanemariti psihofiziološke zakonitosti koje su prisutne u procesu čitanja i

¹⁴ Vidjeti nastavne planove i programe od 1959. do 1988. godine

pisanja. U procesu čitanja i pisanja ne dolazi do jednoličnog klizanja očiju dužinom retka, nego se radi o skokovitim pokretima očiju (SAKADAMA) koji se zaustavljaju na fiksacijskim tačkama. Fiksacijske tačke, koje se kreću od 0,2 do 0,4 sekunde, zavise od dobi čitača, o njegovom čitalačkom iskustvu, a posebno o tipografskim odlikama teksta. Kod početnika često se poslije pročitanoj jednog retka oko vraća ulijevo, ali ne prelazi na naredni redak, nego na isti. To je regresivna sakada, koja znatno usporava čitanje. Ova pojava je najčešće uzrokovana tipografskim obilježjima i težinom teksta. Brzina i kvalitet čitanja zavisi od broja *sakada*. Što su sakade veće, pogled se brže kreće (brže prelazi od jedne do druge fiksacijske tačke) i brzina čitanja je veća. Što ima više fiksacija i što one duže traju, brzina čitanja se smanjuje.

Iz neposrednog iskustva smo zaključili da na čitljivost teksta utiče veličina i vrsta slova koliko i unutrašnja jezička struktura teksta. Ukoliko je učenicima tekst koji čitaju jasan, njihova motivacija za čitanje se povećava, a razumijevanje smisla pročitanoj utiče na brzinu i kvalitet kretanja očiju pri čitanju.

S obzirom na značaj tipografskih elemenata u procesu učenja čitanja i pisanja, javlja se potreba za programskim propisivanjem tipografskih normi. Ovo naučno područje ne može se prepustiti isključivo autorima i urednicima početnica, već bi nastavnim planom i programom trebalo odrediti:

- vrstu i tip pisma,
- veličinu slova,
- razmak između redaka,
- dužinu retka i broj riječi u retku.

Kada je u pitanju vrsta štampanih slova, te njihov uticaj na čitljivost teksta, često smo u dilemi hoćemo li se, s tipografskog stanovišta, opredijeliti za ANTIKVU ili GROTESK.

"Antikva je klasično starinsko pismo, prisno, intimno i toplo."¹⁵

Ovo pismo nastalo je još u 15. vijeku. Naziv ANTKVA potiče od latinske riječi *littera antiqua*, što u prijevodu znači *staro pismo*. Antikva ima deblje i tanje poteze, što, u principu, pripada tehnici pritiskanja, a ne povlačenja. Pored ovih specifičnosti, kod antikve se susreću male stopice, SERIFE, koje su smještene na temeljnim osnovama slova.

¹⁵ F. Mesaroš, citirano djelo, str. 109.

GROTESK je savremenije pismo, modernije. GROTESK ima izjednačenu debljinu slova, pa je bliži tehnici povlačenja nego pritiskanja. Ovo pismo je nastalo usavršavanjem antikve, ili njenim pojednostavljivanjem, tako da djeluje estetski privlačno.

Mada se u našim savremenim početnicama antikva rijetko pojavljuje kao grafemski izraz, značajno bi bilo da se u programskim uputama postavi standard koji bi se odnosio na vrstu pisma u procesu učenja čitanja i pisanja štampanih velikih (VERZAL) i malih (KURENT) slova.¹⁶ U fazi globalnog čitanja, tamo gdje se piše isključivo verzalom učenici teže čitaju. Riječi pisane verzalom učenici čitaju slovo po slovo, u najboljem slučaju slog po slog, a ne zahvataju riječ kao cjelinu, dok riječi pisane kurentnim pismom učenici zahvataju kao cjelinu, kao specifičnu sliku riječi. Slova pisana verzalom zahvataju oko 20/30 % prostora više od kurentnog teksta, pa se pri fiksaciji zahvata manje riječi zbog veličine slova.¹⁷ Kada sve ovo imamo na umu, onda nam je jasno zašto nailaze na otpor ideje nekih metodičara da učenici u procesu učenja čitanja i pisanja uče samo velika slova.

Praksa pokazuje da su najbolji udžbenici za osnove čitanja i pisanja oni u kojima su tekstovi pisani malim štampanim slovima (kurentom), a da se velika štampana slova (verzal) nađu u naslovima, u pojedinim sintagmama, kao početna slova onih riječi koje se, u skladu s aktuelnom normom, pišu velikim slovom.

Uticaj veličine slova na čitljivost teksta

Ni u jednom programu se ne postavlja standard koji bi poslužio autorima udžbenika i učiteljima pri određivanju veličine slova. Savremena istraživanja, u oblasti tipografije, pokazala su da učenici prvog razreda bolje čitaju tekst pisan normalnim slovima nego onaj tekst koji je pisan uvećanim slovima. Čak se navode i podaci da je za učenike koji uče čitati i pisati, uzrasta između pet i šest godina, idealna dužina riječi od 1,2 cm, na udaljenosti od 25 cm.¹⁸

¹⁶ U "Hrvatskoj početnici" (Ana Gabrijela Šabić – Josip Baričević, Ivan Vitez i suradnici) koja se upotrebljava u školama Bosne i Hercegovine sa hrvatskom većinom, kao temeljno školsko pismo uvrštena je antikva, uporedo sa izborom prilagođenog grotesknog pisma za pisanje štampanih slova.

¹⁷ O ovome vidjeti više kod F. Mesaroša, nav. dj., 104 – 108.

¹⁸ Vidjeti kod: Vilko Žiljak, Stolno izdavaštvo, "Obrada teksta i slike računalom"; Društvo za razvoj informacijske pismenosti, Zagreb, 1990, str. 121.

U prvom razdoblju učenja čitanja i pisanja slova bi trebalo pisati sa nešto više tipografskih tačaka,¹⁹ jer djeca ovog uzrasta nemaju dovoljno čitačkog iskustva.

U raznim početnicama nailazimo na pravo šarenilo u veličini slova. Naravno, kompletna početnica ne može biti štampana istim slogom. U raznim fazama učenja čitanja i pisanja trebalo bi upotrebljavati različitu veličinu slova. U fazi participacijskog čitanja u prvom razredu devetogodišnjeg obrazovanja optimalna veličina slova trebalo bi da iznosi 18 ili 16 tipografskih tačaka.

U drugom razredu i svim ostalim razredima veličina slova može biti od devet do četrnaest tipografskih tačaka.²⁰ Na osnovu praćenja efikasnosti tipografskih elemenata u početnicama: "Prvanka" i "Slovodar", uočili smo da učenicima uzrasta od 5,5 do 7 godina odgovaraju slova veličine između 18 i 14 tipografskih tačaka.

Pored veličine slova, na čitljivost teksta utiču i drugi elementi, kao što su: prored, odnosno veličina razmaka između redaka, margine, bjeline na stranici, grafičko-likovno oblikovanje udžbenika, te uopće koliko je knjiga svojom kompozicionom strukturom i zanimljivošću uspjela zainteresirati učenika.

Za učenje čitanja i pisanja značajno je odrediti pravilan razmak između redaka. Mi smo u početnicama imali na umu ovaj zahtjev i težili smo nekom utvrđenom standardu da veličina pisma od 12 tačaka zahtijeva dužinu retka od 18 do 24 cicera (otprilike od 8 do 10 cm). Vodili smo računa da u jednom tekstu, koji nudimo učenicima prvog razreda, dužina retka ne prelazi 50 slovnih mjesta. Za prosječne učenike (čitače) nastojali smo da rečenica ne sadrži više od četiri riječi, a za učenike koji brže napreduju da ne sadrže više od 7 do 10 riječi.

Na ovim prostorima već se ustalila praksa istovremenog učenja čitanja i pisanja, tako da se prvo uči čitati a zatim pisati

¹⁹ Skraćenica za "tipografsku tačku" je *pt*.

²⁰ Procjena se temelji na dugogodišnjem iskustvu u izradi početnica i na rezultatima istraživanja "The British Report School Books" (1913), na osnovu kojih se preporučuje veličina slova prema uzrastu čitalaca. Za djecu do 7 godina preporučuje se veličina slova od 24 tipografske tačke. Za djecu od 7 – 8 godina 18 tačaka, od 8 – 9 godina 12 tačaka, za djecu od 9 – 12 godina 11 tačaka i za čitaoce od 12 i više godina 10 tačaka.

Novija francuska istraživanja uticaja veličine slova na čitljivost teksta pokazala su da su štampana slova od 18 tipografskih tačaka, primijenjena kod učenika uzrasta od 8 – 9 godina, dala loše rezultate, jer je tekst štampan krupnim slovima.

štampanim slovima, pa tek poslije pisanim slovima. Također, na ovim se prostorima ustalila praksa upotrebe modificiranog grotesknog pisma, koje je jednostavno i lijepo, a pored toga može se jednostavno prilagoditi pisanim slovima. Bilo bi korisno i naučno opravdano u uputama uz programske sadržaje pisanja (crtanja) velikih i malih štampanih slova odrediti grotesku kao standard za izradu početnica i za učenje čitanja i pisanja (crtanja) velikih i malih štampanih slova.

Rukopisno pismo u nastavnim planovima i programima

U nastavnim planovima i programima rijetke su upute koje se odnose na grafičku strukturu rukopisnog pisma. Među programskim pojašnjenjima najčešće se nalaze šematizirana uputstva tipa: *Pisana slova učiti povlačenjem, naučiti djecu pravilno vezati slova.*²¹

Ako imamo na umu da se štampana slova više crtaju nego pišu, onda je za učenike drugog razreda značajno i zanimljivo oblikovati pisana slova i tako izgrađivati vlastiti stil pisanja.

Međutim, da bi djeca mogla stvarati vlastiti grafički stil, oni moraju naučiti elemente pisanih slova, koji bi im poslužili za učenje početnog pisanja. Pošto su programska uputstva, u tom segmentu, veoma oskudna, onda je grafički standard za pisana slova, uglavnom, prepušten autorima početnica, njihovom osjećaju za najprikladnija grafička rješenja koja bi odgovarala uzrastu od 6,5 do 7,5 godina.

Imajući u vidu programsku nedorečenost i ozbiljnost zadatka koji zahtijeva uključenje raznih kriterija - prije svega kriterij

²¹ U nastavnim planovima i programima iz 1959. i 1964. učitelji se upućuju na pravilno pisanje i povezivanje slova, te da obavezno početno pisanje izvode u sveskama sa linijama. U nastavnim planovima i programima iz 1972. i 1975. učitelji se upućuju na "pravilno pisanje i povezivanje slova". Nigdje se u programskoj strukturi ne navodi šta se podrazumijeva pod pojmom *pravilno*. U nastavnom planu i programu iz 1980. godine ponovo nema jasnih odrednica vezanih za grafički standard. Propisuje se nastavni postupak pri obradi slova, a grafička struktura i upute vezane za grafičku strukturu se zanemaruju. "Početno pisanje savladava se postupno, po grupama slova. Uz savladavanje pisanja izvode se lakše pismene vježbe: prepisivanje, dopunjavanje rečenica, odgovori na pitanja, diktati." (Nastavni plan i program za osnovno obrazovanje i vaspitanje, Sarajevo, 1980, str. 28.) U Nastavnom planu i programu iz 1988. godine, str. 18., propisuje se pravilno pisanje prema zvaničnoj ortografiji naša dva pisma. U ovom programu učitelji se upućuju na pravopis u kojem je zvanično ortografsko pismo.

poštovanja individualnosti, tradicijsko-kulturni kriterij, estetski kriterij, zdravstveni i tehničko-izvedbeni kriterij - ovom smo segmentu u početnici "Slovođar" poklonili posebnu pažnju.²² Prije nego što smo pristupili izradi slova, konsultirali smo neke starije i novije aktuelne početnice, i posebno smo proučavali prednost i loše strane kosog i uspravnog pisma, kako bismo došli do optimalnog rješenja temeljnog rukopisnog pisma. Za učenje pisanja konsultirali smo i brojne početnice iz drugih zemalja.

Pobornici uspravnog rukopisnog pisma isticali su zdravstvene razloge pri pisanju uspravnim pismom. Uspravno pismo smanjuje opasnost od nepravilnog držanja tijela tokom pisanja. Pri pisanju ovim pismom učenici nemaju potrebu da nagnu glavu, te sprječavaju opasnost od krivljenja vrata. Pobornici uspravnog pisma ističu i njegove estetske vrijednosti. Po njihovom mišljenju, uspravnim pismom postiže se ljepši rukopis. Neki ističu da je uspravno pismo jednostavnije i lakše za pisanje jer je slično štampanim slovima, pa se učenici brzo privikavaju na ovo pismo.²³

Pristalice kosog pisma isticale su prirodnost položaja i gibanja ruke, zatim jednostavnost i brzinu pisanja kosim pismom.

"(...) Najmanje će se umoriti ruka i najlakše će izvršiti rad pisanja, naročito dugotrajnog pisanja, ako, imitirajući pisanje, mašemo rukom (odljevaja ukoso gore nadesno), podupirući se pritom laktom kao polugom o rub klupe. U to se možemo uvjeriti ako postavimo ispred sebe veći papir.

Povucimo perom brzo dvije usporedne crte odljevaja nadesno. Lako ćemo zapaziti kako smo kose crte vukli lakše, ljepše i ravnije dok smo vodoravne vukli teže. Osjećali smo kako nam se ruka grči, a crte izlaze nepravilne, usporedne i grbave."²⁴

²² U rješavanju grafičke strukture pisanih slova, pored vlastitog dugogodišnjeg bavljenja ovim poslom, uključili smo Tošu Borkovića iz Beograda. Tošo Borković je dobitnik prestižne nagrade "Neven" za ilustriranje dječijih knjiga, dvije nagrade za crtani film u Moskvi, te dvadesetak međunarodnih nagrada za karikaturu. Gospodin Borković je realizirao ideju o veličini slova, nagibu slova, debljini linija i ostale relevantne elemente.

²³ Mnogi autori su se bavili grafičkom strukturom pisanih slova. Od starijih autora važno je istaknuti Dragutina Šillera: *Metodika obuke u krasnopisu*, Zagreb, 1903, str. 96 – 112; Juraj Potočnjak: *Pisanje u osnovnoj školi*, Pedagoško-književni zbor, Zagreb, 1947, str. 3 – 37; Tone Peruško: *Materinski jezik u osnovnoj školi*, str. 56 – 58; Edo Vajnaht, *Naš put ... Priručnik*, str. 50 – 57; Zaharija Stefanović Orfelin: *Sloveno-valahijska kaligrafija*, 1778; Vujica Petković: *Metodika lepog pisanja u osnovnoj školi*, 1925.

²⁴ Juraj Potočnjak: *Pisanje u osnovnoj školi*, Pedagoški zbor, Zagreb, 1947, str. 6.

Ranije se u školama brižljivo njegovao lijep učenički rukopis. Čak se i uspjeh u školi vrednovao po usavršenosti učeničkog rukopisa. Rukopis se usavršavao i sa estetskog stanovišta.

"U cilju postizanja jedinstvenog standardnog učeničkog rukopisa proučavan je i najpovoljniji odnos između dužine i gornje, odnosno donje dužine slova, pri čemu su neki metodičari smatrali 'omer zlatnog reza' (odnos u kome se visina srednje dužine slova odnosila prema gornjoj, odnosno donjoj dužini, ili gornja dužina prema ukupnoj dužini slova), a drugi 'omer velike terce' (omer po kome je srednja dužina, prema ukupnoj dužini slova, u odnosu 2 - 5)."²⁵

U okviru njegovanja estetske dimenzije rukopisnog pisma posebno se vodilo računa o stepenu ukošenosti slova, odnosno o njihovoj nagnutosti udesno. Mnogi metodičari su se razilazili u određivanju najpovoljnijeg stepena ukošenosti. Posebno su se njemački metodičari početnog pisanja razilazili u vezi sa stepenom ukošenosti slova.

"Shulze je smatrao da je najpovoljniji ugao kosog pisma 45^0 , Fecher 46^0 , Krüvel 50^0 , Hirt 55^0 , Kehr 59^0 , a Diesterweg 60^0 ."²⁶

Vremenom je rukopisno pisanje postajalo predmet ispitivanja s aspekta negativnog uticaja na fizički razvoj i zdravstveno stanje učenika.

Svaka od tvrdnji, s obzirom na prednosti ili nedostatke uspravnog ili kosog pisma, počiva na dokazivanju prednosti jednog ili drugog načina pisanja, ali pri izboru pisma trebalo bi što više iskoristiti prednosti i nedostatke jednog ili drugog pisma.

Ukoliko bismo slijedili stanovište Josipa Potočnjaka, onda bi to značilo prihvatiti njegovu konstataciju da očima više odgovara uspravno, a ruci koso rukopisno pismo.²⁷

Ukoliko se opredijelimo za koso rukopisno pismo, onda je neophodno riješiti problem opterećenja očiju, a iskoristiti prednost anatomije ruke, koja je pogodnija za pisanje kosim pismom.

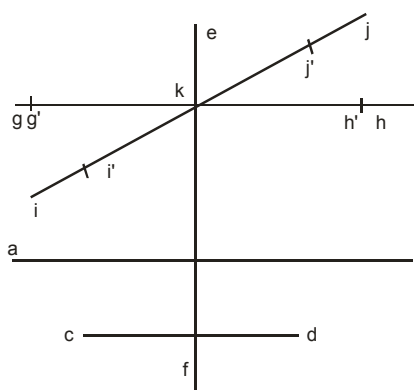
Pri kosom pisanju ruka se manje umara, a pisati se može brže i tako znatno ostvariti ušteda u vremenu. Potočnjak daje jedan interesantan šematski prikaz, koji bi mogao olakšati dileme pri

²⁵ Pedagoški rečnik, Beograd, 1967, str. 140.

²⁶ Isto, str. 141.

²⁷ Op. c., str. 6 – 7.

izboru uspravnog ili kosog rukopisnog pisma prilikom propisivanja grafičke norme.²⁸

Pri tumačenju šematskog prikaza "kolizije oka i ruke": $a = b$ = rub klupe/stolice; $c - d$ = spojna crta zjenica; $e - f$ = temeljna crta slova, okomita na spojnu crtu zjenica (tj. na $c - d$); $g - h$ = vodoravna linijatura (tj. vodoravna zamišljena ili stvarna crta pisanja pri pisanju okomitim pismom); $g' - h'$ = razmak na vodoravnoj liniji, koji zahvataju oči pri pisanju/čitanju (zapravo,

riječ je o dužini pisanog retka); $i - j$ = jednaka je kosa položena linija pri pisanju kosim rukopisnim pismom; $i' - j'$ = dužina pisanog retka na koso položenoj liniji; k = kolizijski čvor (tj. jedino mjesto gdje se potpuno "smiruje" kolizija oka i ruke).

Ni u nastavnim planovima i programima poslije 1990. godine nije bilo značajnijih programskih uputa vezanih za pravilno oblikovanje grafičke strukture slova.

U Nastavnom planu i programu iz 1994. godine²⁹ u Federaciji predviđene su pripreme za pisanje (grafička priprema). Daju se kratke upute vezane za oslobađanje muskulature ruke, gipkosti pokreta ruke, navikavanje na pravilnu upotrebu pribora za crtanje i pisanje. Izvjesna pojašnjenja data su i za grafomotoričke predvježbe, u okviru kojih se posebno ističe "uvježbavanje osnovnih pokreta, povlačenje linija desno – lijevo, šaranje, vodoravne i uspravne crte, crtanje kvadrata, crtanje krugova po fazama (navikavanje na prostornu omeđenost kao priprema za pisanje slova u ograničenom prostoru)".³⁰

Ni o uvom nastavnom planu i programu nisu date detaljnije upute o tipu školskog rukopisnog pisma koji bi mogao doprinijeti daljem oblikovanju vlastitog rukopisa. U programskoj strukturi, tj. poglavlju koje se odnosi na upute o učenju pisanja pisanih slova, naglašava se potreba "usvajanja grafičke strukture pisanog slova (velikog i malog istovremeno), povezivanje slova u riječi,

²⁸ Op. c. , str. 9.

²⁹ Nastavni planovi i programi za osnovne škole, Sarajevo, 1994, str. 8.

³⁰ Isto, str. 9.

uvježbavanje pravilnog pisanja, te vježbe usavršavanja pisanja i urednosti rukopisa".³¹

U ovom programu predviđen je tretman učenika sa smetanjama u pisanju, disgrafičke smetnje, korektivne vježbe vizuelne diferencijacije, zapisivanje riječi koje sadrže kritična slova, isticanje tih slova bojom, ili njihovo potcrtavanje.

U Nastavnom planu i programu Republike Srpske nema uputa vezanih za tip pisma u procesu učenja početnog pisanja. U programskim uputama, koje se odnose na pisanje, ističe se "potreba uvežbavanja pravilnog pisanja, pisanje slova pojedinačno u rečima i rečenicama; sistemske vežbe u povezivanju slova".³² Programske upute vezane za tip pisma, koje bi učitelju pomogle da se opredijeli za koso ili uspravno pismo, izostale su.

U nastavnom planu i programu koji se upotrebljavao u kantonima sa hrvatskom većinom, također, nisu date programske upute za izbor temeljnog rukopisnog pisma. U programskom odjeljku *Pisanje* daju se metodičke upute u kojima se navodi:

- "usvajanje latiničnog pisma (velika i mala tiskana i pisana slova);
- prepisivanje slova, riječi, rečenica;
- provjeravanje urednosti i čitkosti pisanja slova, riječi i rečenica;
- diktat za vježbanje;
- kontrolni diktat;
- odgovori na pitanja;
- stvaranje samostalnih rečenica prema slici, predmetu, riječi".³³

Ukoliko bi učitelj doslovno slijedio ova programska pojašnjenja, mogao bi se opredijeliti za uspravno ili koso rukopisno pismo, ili slijediti princip pisanja u aktuelnoj početnici u kojoj se napušta tip rukopisnog pisma Ede Vajnahta iz početnice "Naš put" iz 1970. godine, i "Dobro jutro" iz 1981. godine, te uzorak pisanih slova iz "Hrvatskog pravopisa" (Babić – Finka – Moguš), Školska knjiga, Zagreb, 1971. i 1990., te uzorak rukopisnog pisma iz "Pravopisnog priručnika hrvatskog ili srpskog jezika" (Anić – Silić), Školska knjiga, Zagreb, 1986.

³¹ Isto, str. 9.

³² Nastavni plan i program, Ministarstvo za obrazovanje, nauku, kulturu i sport Republike Srpske, Banja Luka, 1996, str. 8.

³³ Nastavni plan i program, Pedagoški zavod, Zapadni Mostar, 1996.

U navedenom programu pisanje ćirilice pisanim slovima nije predviđeno. U četvrtom razredu predviđeno je fakultativno učenje štampanih slova ćirilice.

U nastavnim planovima i programima za prvi i drugi razred devetogodišnjeg obrazovanja, u psihomotoričkom području, za pisanje su data uopćena uputstva, koja se odnose na: pravilno rukovanje priborom za pisanje; orijentacija u prostoru; pisanje velikih i malih pisanih slova u ograničenom prostoru; pravilno oblikovanje grafičke strukture slova linijama normalne debljine; koordinacija pokreta očiju i pokreta šake.

U prvom razredu devetogodišnje osnovne škole u Republici Srpskoj, uvod u osnove čitanja i pisanja realizira se u okviru integriranog predmeta GOVOR, IZRAŽAVANJE, STVARANJE. Okvirni nastavni plan i program zasnovan je na tematskom planiranju i programiranju. Pored istaknutih tema za pojedino područje, u plansko-programskoj strukturi navedeni su standardi znanja, smjernice za nastavnike, nastavne metode i oblici rada. Cilj ove programsko-planske šeme temelji se na opsežnim pripremama za nastavu čitanja i pisanja. U prvom razredu nije predviđeno i pisanje, ali se insistira na grafomotoričkim vježbama koje čine opsežnu pripremu za savladavanje štampanih i pisanih slova ćirilice u drugom razredu devetogodišnje osnovne škole.³⁴

LITERATURA

- Dude, Gligor: *Potrebno je reformisati tehnike pisma u osnovnoj školi*, Školske novine, 27/1959
- Furlan, Ivan: *Psiholingvističke dimenzije početnice ili bukvara*, u: *Suvremena metodika*, XI, 1986.
- Furlan, Ivan – Kobola, Alojz: "Ubrzano napredovanje nadarenih učenika osnovne škole", Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Klaić, Frano: "Sistemske upute u krasnopisu uz taktovanje", Zagreb, 1960.
- Mesaroš, Franjo: "Tipografski priručnik", Grafički obrazovni centar, Zagreb, 1985.
- Nastavni planovi i programi u Bosni i Hercegovini (1959-2006)
- Ništović, Hazema: "Priručnik za nastavnike uz PRVANKU", Bosanska riječ, Sarajevo, 2005.

³⁴ O ovome vidjeti više u: Emil Kamenov i Pero Spasojević, "Metodika nastavnog rada", Srpsko Sarajevo, 2003.

- Ništović, Hazema i Ibro: "Slovodar", Bosanska riječ, Sarajevo, 2006.
- Pedagoški rečnik, Beograd, 1967.
- Potočnjak, Juraj: *Pisanje u osnovnoj školi*, Pedagoški zbor, Zagreb, 1947.
- Šabić, Ana Gabrijela; Baričević Josip; Ivan Vitez i suradnici: "Priručnik uz Hrvatsku početnicu", Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- Vajnaht, Edo: "Dobro jutro", Školska knjiga, Zagreb, 1989.
- Žiljak, Vilko: "Obrada teksta i slike računalom", Društvo za razvoj informacijske pismenosti, Zagreb, 1990.

GRAPHICAL SHAPING OF LETTERS IN THE LECTURES ON READING AND WRITING

Summary

Numerous discussions were carried out, throughout the history, on the choice of printed and written letters in a process of learning to read and write.

Since the curriculum is still incomplete and gives no sufficient information, this question is actualised again.

The access to the choice of printed and written letters in a phase of learning to read and write was done from various aspects: methodology – communication, media – communication, psycho-physiological and fine arts – aesthetics. In this work, we have done an access from a methodology – communication and psycho-physiological point of view.

Key words: Typography, fixation, visual distinguishing, discography disturbances, antique, grotesque, versa, current